

રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ

રૂપરેખા

- 16.0 ઉદ્દેશો
- 16.1 પ્રસ્તાવના
- 16.2 NISSAT : National Information System for Science and Technology ની પ્રાથમિક સમજ
 - 16.2.1 NISSAT નાં હેતુઓ
 - 16.2.2 NISSAT દ્વારા થતાં કાર્યક્રમો
- 16.3 INFLIBNET : Information and Library Network ની પ્રાથમિક સમજ
 - 16.3.1 INFLIBNET દ્વારા થતાં વિવિધ કાર્યો
- 16.4 NISCAIR : National Institute of Science Communication and Information Resources પ્રાથમિક સમજ
 - 16.4.1 NISCAIR નાં ઉદ્દેશ્યો
 - 16.4.2 NISCAIR નાં કાર્યો
 - 16.4.3 NISCAIR નાં પ્રકાશનો
- 16.5 સારાંશ
- 16.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર
- 16.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 16.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

16.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમમાં આપણે રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિશેનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત કરીશું. જેમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્યરત પદ્ધતિઓ જેવી કે NISSAT, INFLIBNET, NISCAIR વિશેની સમજ કેળવીએ. જેમાં NISSAT નાં હેતુઓ તેમજ તેના દ્વારા થતાં વિવિધ કાર્યક્રમો વિશે ચર્ચા કરીશું. INFLIBNET દ્વારા થતાં કાર્યોની પણ ચર્ચા કરીશું. આ ઉપરાંત NISCAIR નાં ઉદ્દેશ્યો, તેના કાર્યો, તેમજ NISCAIR દ્વારા થતાં પ્રકાશન કાર્ય વિશેની માહિતીથી પણ અવગત થઈશું.

16.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

આપણા ભારત દેશમાં આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ ખુબ અગત્યનું કાર્ય કર્યું છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના નવીનીકરણે ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે જબરદસ્ત પરિવર્તન લાવ્યું છે. સમગ્ર દેશમાં ઉદ્ભવતી માહિતીની જરૂરિયાત માટે માહિતી સહાયની જરૂરિયાત રહે છે. વિવિધ વિષયોની સંશોધન સંસ્થા, ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર જગતને માહિતી પહોંચાડવા વિવિધ પ્રકારના માહિતી કેન્દ્રો કાર્યરત છે. જેના પગલે વ્યાપાર ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે થઈ રહેલ અણઘડ વિકાસ અને પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પ્રકારનું ડુપ્લિકેશન (નકલ) ન થઈ શકે તે માટે રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માનકીકરણ (ધોરણો) જરૂરી છે. આ માટે આપણે સૌ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્યરત સંસ્થા વિશે

જાણકારી પ્રાપ્ત કરીશું. જેમાં આપણે NISSAT, INFLIBNET અને NISCAIR વિશેની માહિતી પ્રાપ્ત કરીએ.

16.2 NISSAT : National Informtion System for Science and Technology ની પ્રાથમિક સમજ (Basics of NISSAT)

NISSAT કાર્યક્રમએ માહિતી પદ્ધતિના સમગ્ર વિકાસમાં સહાયરૂપ બની રહે છે. તેમજ નેટવર્ક દ્વારા જોડાણ કરી શકે તેવા પ્રયોજન કરે છે. ભારત સરકાર તેમજ યુનેસ્કોનાં સહયોગથી દેશમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં માહિતી નેટવર્ક માટે NISSATની રચના કરવામાં આવી 1972મા ડૉ. પીટર લાઝારે સલાહકાર તરીકે કાર્યરત હતા. ત્યારબાદ 1973મા સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી કમિટીના નેજા હેઠળ NISSATની સ્થાપના કરવાની ભલામણ થઈ હતી અને આખરે 1977માં Department of Science & Technology [DST] દ્વારા National Information System for Science and Technology [NISSAT] ની રચના કરવામાં આવી.

16.2.1 NISSAT નાં હેતુઓ :

NISSATનો મુખ્ય હેતુ રાષ્ટ્રીય માહિતી સેવા (National Information Service)નો વિકાસ કરવાનો છે. અદ્યતન માહિતી એટલે કે Current Information ની વ્યવસ્થા, પદ્ધતિઓ અને સેવાને વિકસાવવી, તેમજ માહિતીનો રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ઝડપથી વિકાસ કરવો. આ સાથે આધુનિક, નવીનીકરણના સાધનો અને સેવાઓ તરફ ધ્યાનકેન્દ્રિત કરવું, તેમજ માહિતીની જરૂરિયાત માટે શિક્ષણ, શોધ-સંશોધન તેમજ પ્રશિક્ષણમાં મદદરૂપ થવું એ NISSATના હેતુઓ છે.

NISSAT દ્વારા માહિતીની પ્રાપ્તિ, સંગ્રહ, સંવર્ધન અને સંરક્ષણ તેમજ માહિતીનો સદુપયોગ થાય તેવા પ્રયત્નો રહે છે.

NISSAT ની શરૂઆત આ ચાર ક્ષેત્રોના સમન્વયથી શરૂ કરવામાં આવી હતી જે નીચે પ્રમાણે છે.

1. National Information Center for Drugs and Pharmaceuticals [Lucknow]
2. National Information Center for Food Science and Technology [Mysore]
3. National Information Center for Leather and Allied Industries. [Chennai]
4. National Information Center for Machine Tools and Allied Productions. [Bangalore]

16.2.2 NISSAT દ્વારા થતાં કાર્યક્રમો :

વૈજ્ઞાનિકો તેમજ શોધ સંશોધનકારને અદ્યતન માહિતી દ્વારા માહિતગાર થવા માટે NISSAT ત્રિમાસિક Newsletter પણ પ્રસિદ્ધ કરે છે. NISSAT ના કાર્યક્રમ અંતર્ગત વિષયવસ્તુ પર મહત્ત્વ અપાય છે. તેમજ હાલમાં કાર્યરત સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી સેવાના ઉપયોગ તેમજ માહિતી સેવાનું વ્યાપારીકરણ વિશેના મુદ્દાઓને પ્રયોજવામાં આવે છે.

નીચાત કાર્યક્રમ એ વિવિધ નાનાં-નાનાં કાર્યક્રમોનાં અમલીકરણ દ્વારા થયેલ છે. જે કાર્યક્રમો જેવા કે,

1. વિવિધ વિષયો, વિભાગો તેમજ ઉત્પાદન અંગેની માહિતી કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવી.
2. ગ્રંથાલય નેટવર્ક, સંઘસૂચિ અને સલાહકાર સમિતિઓ દ્વારા માહિતી સ્ત્રોતોનો વિકાસ કરવો.
3. તેમજ આધુનિક માહિતી ટેકનોલોજીના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવું.

4. માહિતી ટેકનોલોજી અને માહિતી વ્યવસ્થાપન માટેના સાધનો પદ્ધતિ અને સેવામાં નવીનીકરણ લાવી વિકાસ સાધવો.

સમાજ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે પ્રોત્સાહન પ્રસ્થાપિત કરવામાં NISSAT ખુબ જ મહત્વની ભૂમિકા ધરાવે છે. સામાજિક વિજ્ઞાનક્ષેત્રે માહિતી સેવા પૂર્તિ વાઙ્મયસૂચિઓને સંકલિત કરાવવી. તેમજ ભારતમાં પ્રકાશિત Science & Technology સંબંધિત શોધ પત્રિકાઓ, સૂચનાઓ માટે માહિતી કેન્દ્ર પ્રસ્થાપિત કરવું. આ બધી માહિતી અને સેવાઓના પ્રચાર પ્રસાર માટે સહાયક એજન્સીઓ કાર્ય કરે છે. જેવી કે,

1. National Information Center.
2. Regional Center.
3. Sectorial Center.
4. University Libraries.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

- (1) NISSAT વિશેનો ખ્યાલ આપી તેના હેતુઓ વર્ણવો અને તેનાં કાર્યો વિશે ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

16.3 INFLIBNET : Information and Library Network ની પ્રાથમિક સમજ (Basics of INFLIBNET)

INFLIBNET એટલે Information Library Network જે સમગ્ર ભારત દેશમાં કાર્યરત લાયબ્રેરીને એકસૂત્રતામાં જાળવી રાખે છે. તે એક પ્રકારનું Consortia તરીકે કાર્ય કરે છે. Infflibnet સેન્ટર ગુજરાતમાં ગાંધીનગર ખાતે હ્યુમન રિસોર્સ એન્ડ ડેવલોપમેન્ટ ડિપાર્ટમેન્ટ હેઠળ ભારતની યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન હેઠળ ચાલતી એક સ્વાયત સંસ્થા છે. Infflibnet સેન્ટર માર્ચ 1991માં IUCAA હેઠળ રાષ્ટ્રીય પ્રોજેક્ટ તરીકે શરૂઆત થઈ હતી ત્યારબાદ જૂન 1996માં સ્વતંત્ર આંતર યુનિવર્સિટી તરીકે કાર્યરત થયું. ભારતમાં યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરીઝને આધુનિકરણ કરવામાં INFLIBNET નો અગત્યનો ફાળો રહ્યો છે. તેમજ રાષ્ટ્રના માહિતી કેન્દ્રોને જોડી રાખવામાં પણ અગત્યની ભૂમિકા પ્રદાન કરેલ છે. INFLIBNET એ ગ્રંથાલય અને વાઙ્મયાત્મક માહિતી કેન્દ્રોના કમ્પ્યુટર પ્રત્યાયન નેટવર્ક છે.

16.3.1 INFLIBNET દ્વારા થતાં વિવિધ કાર્યો :

આ નેટવર્કના ઘણાં કાર્યો અને લક્ષ્ય પણ છે. જેવાં કે :-

1. આ એક સહકારની ભાવનાથી ચાલતું નેટવર્ક છે, જેનું કાર્ય સંસાધનોને સંગઠન રૂપથી સંગ્રહ કરી, ભાગીદારી તેમજ વધારેમાં વધારે અનુકૂળ થવા તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયો અને માહિતી કેન્દ્રોનો વિકાસ અને સંગઠનની વ્યવસ્થા જાળવણીમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોની સુવિધાઓ તેમજ સેવાઓને સફળ બનાવવા યોગદાન અપાઈ રહ્યું છે.

2. સમગ્ર દેશના ગ્રંથાલયો તથા માહિતી કેન્દ્રોના કમ્પ્યુટર તેમજ પ્રત્યાયન ટેકનિકના કાર્યથી આધુનિકરણ કરવામાં આ નેટવર્ક અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે કે, જેના દ્વારા દેશભરના ગ્રંથાલય તેમજ માહિતી કેન્દ્રો એકબીજાના કાર્યોથી માહિતગાર થઈ શકે અને સમગ્ર સ્થાનો પર એક સરખી પ્રણાલી કાર્યરત બને.
3. INFLIBNET એક બહુમુખી સેવા પદ્ધતિ છે. જેના દ્વારા સૂચિ આધારિત સેવા, ડેટાબેઝ સેવા, પ્રલેખોનું આદાન-પ્રદાન કરવાની સેવા, તેમજ સમગ્ર ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોના સંકલન તેમજ પ્રત્યાયન સેવાઓ પ્રાપ્ત કરાવવાની વ્યવસ્થા પણ કરી આપે છે.
4. આ એક મુખ્ય તેમજ વ્યાપક (વિશાળ) રાષ્ટ્રીય અભિયાન રહેલું છે. જેનું કાર્ય સૂચન/વિસ્તાર તેમજ જે તે સૂચનાનાં અભિગમની ક્ષમતાને સક્ષમ બનાવવાનું છે. જે બૌદ્ધિકતા, જ્ઞાન-ઉપાર્જન, તેમજ વિદ્યાભ્યાસ, શૈક્ષણિક કાર્ય પદ્ધતિ વગેરેમાં સહાયરૂપ સાબિત થાય છે.
5. INFLIBNETમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યાપ વિશ્વના બધા વિષયોની દરેક સંસ્થાઓ તેમજ રાષ્ટ્રીય સંગઠનો/સંસ્થાઓ જેવા કે CSIR, DRDO, ICSSR, AICTE વગેરે જેવી સંસ્થાઓ સહભાગી બને છે.

આ સંસ્થા બહુમુખી તેમજ એક કરતા વધારે ગ્રંથાલય અને માહિતી પદ્ધતિનું નેટવર્ક ધરાવે છે. આ ઉપરાંત તે અનેક સ્તર પર કાર્ય કરે છે. જેવા કે, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક તથા સ્થાનિક ક્ષેત્રે જે પ્રકારથી વિશ્વ વિદ્યાલય અનુદાન આયોગ આ INFLIBNET સેન્ટરમાં રસ લઈ રહ્યું છે અને જે પ્રકારે તેની મહત્ત્વાકાંક્ષી પ્રણાલીને વિકસિત કરી રહ્યું છે તેનાથી આ નિશ્ચિતપણે સાબિત થઈ રહ્યું છે કે ભારતમાં સુચના સેવાને પૂરતું પ્રોત્સાહન અને સફળતા પ્રાપ્ત થશે. રાષ્ટ્રમાં INFLIBNET એક પ્રથમ વ્યાપક (વિશાળ) નેટવર્કનો પ્રયાસ છે. જેના દ્વારા રાષ્ટ્રની તમામ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો અને માહિતી કેન્દ્રો એકબીજાનાં પૂરક બનીને રહે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(2) INFLIBNET નાં વિવિધ કાર્યો વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

16.4 NISCAIR : National Institute of Science Communication and Informtion Resources પ્રાથમિક સમજ (Basics of NISCAIR)

NISCAIR (નિસકેર) એ NISCOM અને INSDOC એમ બે સંસ્થાનું જોડાયેલ સંગઠન છે. જે INSCAIR નાં નામથી જાણીતું બન્યું. જેના દ્વારા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની માહિતીનું વ્યવસ્થાપન, સેવા તેમજ પદ્ધતિઓ ઉપયોગકર્તાનાં ઉપયોગ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક પ્રલેખન કેન્દ્રની સ્થાપના યુનેસ્કોના સહયોગથી ઈ.સ. 1952માં કરવામાં આવી હતી અને આ દેશના જુદા-જુદા ભાગોમાં સ્થાપેલ પ્રયોગશાળાઓના વૈજ્ઞાનિકોને પ્રલેખન સંબંધિત માહિતી સેવા પ્રદાન કરે છે.

16.4.1 NISCAIR નાં ઉદ્દેશ્ય :

‘નિસકેર’ની સ્થાપના માટેનાં ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે :-

- દેશનાં વૈજ્ઞાનિકોનાં ઉપયોગમાં આવે તેવી બધી વૈજ્ઞાનિક શોધ. તાલિકાઓને પ્રાપ્ત કરવી, સંગ્રહિત કરવી અને તેનું સંરક્ષણ કરવું.
- નિસકેર દ્વારા અનુવાદ સેવાની સુવિધા પણ આપવામાં આવે છે.
- વૈજ્ઞાનિકોની માંગ અનુરૂપ, પ્રલેખો/આલેખો કે પ્રકરણોની ઝેરોક્ષ સેવા પર્યાપ્ત બનાવવી.
- વૈજ્ઞાનિકોના સંબંધિત વિષયોની વાઙ્મયસૂચિનું સંકલન કરી વૈજ્ઞાનિકોને સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવવું.
- આ ઉપરાંત ‘નિસકેર’ દ્વારા વિષય સંબંધિત શિક્ષણ તેમજ પ્રશિક્ષણનાં વર્ગો પણ કાર્યરત છે.
- આ ભારતનું એક રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન પુસ્તકાલય છે. જેનું ક્ષેત્રીય કેન્દ્ર બેંગલોર, કલકત્તા તથા મદ્રાસમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે.
- આ સંસ્થા દ્વારા રશિયન ભાષાનો અગ્રંજ અનુવાદ કરીને ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો તેમજ સંશોધન કારોને માહિતી સેવા પ્રદાન કરે છે.
- આ કેન્દ્ર દેશમાં કાર્યરત જુદી-જુદી પ્રયોગશાળાઓના પુસ્તકાલયોમાં વિદેશી શોધ-પત્રિકાઓને પ્રાપ્ત કરી કેન્દ્રીકૃત યોજનાનું કાર્ય કરે છે.
- નિસકેર દ્વારા પુસ્તકાલયોને સંબંધિત બાબતો જેવી કે માહિતી અર્થશાસ્ત્ર, બિબ્લિયોગ્રાફી, થીસોરસનું વિસ્તરણ અને વિકાસ, ઉપયોગકર્તા અધ્યયન વગેરે સંશોધન કાર્યોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.
- આ ‘નિસકેર’ સંસ્થા માહિતી વિનિયન માટે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનાં સંસ્થાઓ કે સંગઠનોની સાથે સહયોગ અને સમન્વય જાળવી રાખીને કાર્ય કરે છે.

16.4.2 NISCAIR નાં કાર્યો :

- ‘નિસકેર’ દ્વારા વિષય સંદર્ભિત લોકપ્રિય વિજ્ઞાન પત્રિકાઓ કે પુસ્તકો પર્યાપ્ત બનાવે છે. આ ઉપરાંત માહિતી સેવા પણ પ્રદાન કરે છે. વિશિષ્ટ ડેટાબેઝનો વિકાસ તેમજ તેનું સંરક્ષણ પણ નિસકેર દ્વારા થાય છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રલેખને સંબંધિત ઈલેક્ટ્રોનિક પ્રકાશન પણ કરે છે. તેમજ તે સાહિત્યનું વેચાણ તેમજ માર્કેટિંગ પણ થાય છે.
- નિસકેર દ્વારા રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી છે. જેમાં પુસ્તકો, સંદર્ભસ્ત્રોત, માનક વગેરે ઉપલબ્ધ રહે છે. ભારત પરંપરાગત જ્ઞાનનો ખજાનો છે. આ જ્ઞાન સારી રીતે લેખિત સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ નથી, તેથી પ્રયોગશાળાથી આ જ્ઞાન દૂર છે. ચિકિત્સા વિજ્ઞાન, હોમિયોપેથી તેમજ આયુર્વેદિક સંબંધિત પરંપરાગત જ્ઞાન સંભાળવા માટે યોજના તૈયાર કરી છે. એક સોફ્ટવેર તૈયાર કરી અને ડેટાબેઝ તૈયાર કર્યો છે. આ ડેટાબેઝમાં આયુર્વેદનાં 36,000 સૂચિકરણ પાંચ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે.
- વૈજ્ઞાનિક વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા સમૂહમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સંશોધનને લાગતાં સામયિકોનાં સ્વરૂપમાં પ્રત્યાનને ઔપચારિક જોડાણ ઉપલબ્ધ કરાવવું.
- NISCAIR જેવાં જ ઉદ્દેશ્યો અને ધ્યેયો ધરાવતી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તેમજ એજન્સીઓ સાથે સહયોગ અને સંયોજન કેળવવા.
- વિજ્ઞાન પ્રસાર પ્રચાર ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન પ્રલેખો અને માહિતીના વ્યવસ્થાપન માટેની પ્રણાલીઓ અને સેવાઓનાં ક્ષેત્રમાં માનવીય સ્ત્રોત (Human Resource) વિકસાવવા.

- વિજ્ઞાન પ્રસાર, પ્રચાર અને નવીનીકરણને ગ્રંથાલયોનાં સંદર્ભ સાથે માહિતી વ્યવસ્થાપન અને ટેકનોલોજીના કાર્યક્રમોનો ઉપયોગ કરવો.
- જે તે વિષય ને સંબંધિત અને સચોટ માહિતીને સમયસર પ્રત્યાયાન કરી આર્થિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક અને વાણિજ્યનાં વિકાસને આગળ વધારવા પ્રોત્સાહન આપી સહાયક તરીકે કાર્ય કરવું.

16.4.3 NISCAIR નાં પ્રકાશનો :

‘નિસકેર’ દ્વારા પ્રકાશિત પ્રકાશનો આ પ્રમાણે છે.

- INDIAN SCIENCE ABSTRACTS : જેમાં સંમેલનની કાર્ય પદ્ધતિ, શોધ નિબંધ, પેટન્ટ, સ્ટાન્ડર્ડ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- National Index of Translation : વિદેશી ભાષાઓનું અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કરવાવાળી માસિક પત્રિકા છે.
- Contents List of Soviet Scientific Periodicals
- National Union Catalogue of Scientific Serials In India.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(3) NISCAIRની સમજ આપી તેના ઉદ્દેશ્યો વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) ‘NISCAIR’ દ્વારા થતાં વિવિધ કાર્યોની ચર્ચા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

16.5 સારાંશ (Summary)

ઉપરોક્ત એકમમાં આપે રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિશેનો ખ્યાલ મેળવ્યો. જેમાં રાષ્ટ્રીય સ્તર પર કાર્યરત સંસ્થા NISSAT, INFLIBNET, તેમજ NISCAIR જેવી સંસ્થાઓનાં માળખાં, તે સંસ્થાનાં ઉદ્દેશ્યો તેમજ સંસ્થા દ્વારા થતાં કાર્યક્રમોથી પરિચિત થયાં. ઉપરોક્ત સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય સ્તર પર માહિતી સેવાઓ માટે કાર્યરત રહેલ છે. હવે પછીના એકમમાં આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિઓ અને સેવાઓ વિશેનો પરિચય પ્રાપ્ત કરીશું.

16.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર (Answers of Self-Check Exercises)

- (1) NISSAT કાર્યક્રમ એ માહિતી પદ્ધતિના સમગ્ર વિકાસમાં સહાયરૂપ બની રહે છે. તેમજ નેટવર્ક દ્વારા જોડાણ કરી શકે તેવા પ્રયોજન કરે છે. ભારત સરકાર તેમજ યુનેસ્કોનાં સહયોગથી દેશમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં માહિતી નેટવર્ક માટે NISSATની રચના કરવામાં આવી 1972માં ડો. પીટર લાઝારે સલાહકાર તરીકે કાર્યરત હતા. ત્યારબાદ 1973મા સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી કમિટીના નેજા હેઠળ NISSATની સ્થાપના કરવાની ભલામણ થઈ હતી અને આખરે 1977માં Department of Science & Technology [DST] દ્વારા National Information System for Science and Technology [NISSAT] ની રચના કરવામાં આવી.

NISSATનો મુખ્ય હેતુ રાષ્ટ્રીય માહિતી સેવા (National Information Service)નો વિકાસ કરવાનો છે. અદ્યતન માહિતી એટલે કે Current Informationની વ્યવસ્થા, પદ્ધતિઓ અને સેવાને વિકસાવવી તેમજ માહિતીનો રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ઝડપથી વિકાસ કરવો. આ સાથે આધુનિક, નવીનીકરણના સાધનો અને સેવાઓ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું, તેમજ માહિતીની જરૂરિયાત માટે શિક્ષણ, શોધ-સંશોધન તેમજ પ્રશિક્ષણમાં મદદરૂપ થવું એ NISSATના હેતુઓ છે.

NISSAT દ્વારા માહિતીની પ્રાપ્તિ, સંગ્રહ, સંવર્ધન અને સંરક્ષણ તેમજ માહિતીનો સદુપયોગ થાય તેવા પ્રયત્નો રહે છે.

NISSAT ની શરૂઆત આ ચાર ક્ષેત્રોના સમન્વયથી શરૂ કરવામાં આવી હતી જે નીચે પ્રમાણે છે.

1. National Information Center for Drugs and Pharmaceuticals [Lucknow]
2. National Information Center for Food Science and Technology [Mysore]
3. National Information Center for Leather and Allied Industries. [Chennai]
4. National Information Center for Machine Tools and Allied Productions. [Bangalore]

વૈજ્ઞાનિકો તેમજ શોધ સંશોધનકારને અદ્યતન માહિતી દ્વારા માહિતગાર થવા માટે NISSAT ત્રિમાસિક Newsletter પણ પ્રસિદ્ધ કરે છે. NISSATના કાર્યક્રમ અંતર્ગત વિષયવસ્તુ પર મહત્વ અપાય છે. તેમજ હાલમાં કાર્યરત સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી સેવાના ઉપયોગ તેમજ માહિતી સેવાનું વ્યાપારીકરણ વિશેના મુદ્દાઓને પ્રયોજવામાં આવે છે.

‘નિસાત’ કાર્યક્રમ એ વિવિધ નાનાં-નાનાં કાર્યક્રમોનાં અમલીકરણ દ્વારા થયેલ છે. જે કાર્યક્રમો જેવાં કે :-

1. વિવિધ વિષયો, વિભાગો તેમજ ઉત્પાદન અંગેની માહિતી કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવી.
2. ગ્રંથાલય નેટવર્ક, સંઘસૂચિ અને સલાહકાર સમિતિઓ દ્વારા માહિતી સ્ત્રોતોનો વિકાસ કરવો.
3. તેમજ આધુનિક માહિતી ટેકનોલોજીના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવું.
4. માહિતી ટેકનોલોજી અને માહિતી વ્યવસ્થાપન માટેના સાધનો પદ્ધતિ અને સેવામાં નવીનીકરણ લાવી વિકાસ સાધવો.

સમાજ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે પ્રોત્સાહન પ્રસ્થાપિત કરવામાં ‘NISSAT’ ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ધરાવે છે. સામાજિક વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે માહિતી સેવા પૂર્તિ વાઙ્મયસૂચિઓને સંકલિત કરાવવી. તેમજ ભારતમાં પ્રકાશિત Science & Technology સંબંધિત શોધ પત્રિકાઓ,

સૂચનાઓ માટે માહિતી કેન્દ્ર પ્રસ્થાપિત કરવું. આ બધી માહિતી અને સેવાઓના પ્રચાર પ્રસાર માટે સહાયક એજન્સીઓ કાર્ય કરે છે. જેવી કે :-

1. National Information Center.
 2. Regional Center.
 3. Sectorial Center.
 4. University Libraries.
- (2) INFLIBNET નાં વિવિધ કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે.
1. આ એક સહકારની ભાવનાથી ચાલતું નેટવર્ક છે, જેનું કાર્ય સંસાધનોને સંગઠનરૂપથી સંગ્રહ કરી, ભાગીદારી તેમજ વધારેમાં વધારે અનુકૂળ થવા તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયો અને માહિતી કેન્દ્રોનો વિકાસ અને સંગઠનની વ્યવસ્થા જાળવણીમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોની સુવિધાઓ તેમજ સેવાઓને સફળ બનાવવા યોગદાન અપાઈ રહ્યું છે.
 2. સમગ્ર દેશના ગ્રંથાલયો તથા માહિતી કેન્દ્રોના કમ્પ્યુટર તેમજ પ્રત્યાયન ટેકનિકના કાર્યથી આધુનિકરણ કરવામાં આ નેટવર્ક અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે કે જેના દ્વારા દેશભરના ગ્રંથાલય તેમજ માહિતી કેન્દ્રો એકબીજાના કાર્યોથી માહિતગાર થઈ શકે અને સમગ્ર સ્થાનો પર એક સરખી પ્રણાલી કાર્યરત બને.
 3. INFLIBNET એક બહુમુખી સેવા પદ્ધતિ છે. જેના દ્વારા સૂચિ આધારિત સેવા, ડેટાબેઝ સેવા, પ્રલેખોનું આદાન-પ્રદાન કરવાની સેવા, તેમજ સમગ્ર ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોના સંકલન તેમજ પ્રત્યાયન સેવાઓ પ્રાપ્ત કરાવવાની વ્યવસ્થા પણ કરી આપે છે.
 4. આ એક મુખ્ય તેમજ વ્યાપક (વિશાળ) રાષ્ટ્રીય અભિયાન રહેલું છે. જેનું કાર્ય સૂચન/વિસ્તાર તેમજ જે તે સૂચનાનાં અભિગમની ક્ષમતાને સક્ષમ બનાવવાનું છે. જે બૌદ્ધિકતા, જ્ઞાન-ઉપાર્જન તેમજ વિદ્યાભ્યાસ, શૈક્ષણિક કાર્ય પદ્ધતિ વગેરેમાં સહાયરૂપ સાબિત થાય છે.
 5. INFLIBNETમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યાપ વિશ્વના બધા વિષયોની દરેક સંસ્થાઓ તેમજ રાષ્ટ્રીય સંગઠનો/સંસ્થાઓ જેવી કે CSIR, DRDO, ICSSR, AICTE સહભાગી બને છે.

આ સંસ્થા બહુમુખી તેમજ એક કરતા વધારે ગ્રંથાલય અને માહિતી પદ્ધતિનું નેટવર્ક ધરાવે છે. આ ઉપરાંત તે અનેક સ્તર પર કાર્ય કરે છે. જેવા કે, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક તથા સ્થાનિક ક્ષેત્રે જે પ્રકારથી વિશ્વ વિદ્યાલય અનુદાન આયોગ આ INFLIBNET સેન્ટરમાં રસ લઈ રહ્યું છે અને જે પ્રકારે તેની મહત્વાકાંક્ષી પ્રણાલીને વિકસિત કરી રહ્યું છે તેનાથી આ નિશ્ચિતપણે સાબિત થઈ રહ્યું છે કે ભારતમાં સૂચના સેવાને પૂરતું પ્રોત્સાહન અને સફળતા પ્રાપ્ત થશે. રાષ્ટ્રમાં INFLIBNET એક પ્રથમ વ્યાપક (વિશાળ) નેટવર્કનો પ્રયાસ છે. જેના દ્વારા રાષ્ટ્રની તમામ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો અને માહિતી કેન્દ્રો એકબીજાના પુરક બનીને રહે છે.

- (3) NISCAIR (નિસકેર) એ NISCOM અને INSDOC એમ બે સંસ્થાનું જોડાયેલ સંગઠન છે. જે INSCAIR નાં નામથી જાણીતું બન્યું. જેના દ્વારા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની માહિતીનું વ્યવસ્થાપન, સેવા, તેમજ પદ્ધતિઓ ઉપયોગકર્તાનાં ઉપયોગ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક પ્રલેખન કેન્દ્રની સ્થાપના યુનેસ્કોના સહયોગથી ઈ.સ. 1952માં કરવામાં આવી હતી અને આ દેશના જુદાં-જુદાં ભાગોમાં સ્થાપેલ પ્રયોગશાળાઓના વૈજ્ઞાનિકોને પ્રલેખન સંબંધિત માહિતી સેવા પ્રદાન કરે છે.

‘નિસકેર’ની સ્થાપના માટેનાં ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- દેશનાં વૈજ્ઞાનિકોનાં ઉપયોગમાં આવે તેવી બધી વૈજ્ઞાનિક શોધ. તાલિકાઓને પ્રાપ્ત કરવી, સંગ્રહિત કરવી અને તેનું સંરક્ષણ કરવું.
- ‘નિસકેર’ દ્વારા અનુવાદ સેવાની સુવિધા પણ આપવામાં આવે છે.
- વૈજ્ઞાનિકોની માંગ અનુરૂપ, પ્રલેખો/આલેખો કે પ્રકરણોની ઝેરોક્ષ સેવા પર્યાપ્ત બનાવવી.
- વૈજ્ઞાનિકોના સંબંધિત વિષયોની વાઙ્ગમયસૂચિનું સંકલન કરી વૈજ્ઞાનિકોને સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવવું.
- આ ઉપરાંત ‘નિસકેર’ દ્વારા વિષય સંબંધિત શિક્ષણ તેમજ પ્રશિક્ષણનાં વર્ગો પણ કાર્યરત છે.
- આ ભારતનું એક રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન પુસ્તકાલય છે. જેનું ક્ષેત્રીય કેન્દ્ર બેંગલોર, કલકત્તા તથા મદ્રાસમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે.
- આ સંસ્થા દ્વારા રશિયન ભાષાનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરીને ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો તેમજ સંશોધનકારોને માહિતી સેવા પ્રદાન કરે છે.
- આ કેન્દ્ર દેશમાં કાર્યરત જુદી-જુદી પ્રયોગશાળાઓના પુસ્તકાલયોમાં વિદેશી શોધ-પત્રિકાઓને પ્રાપ્ત કરી કેન્દ્રીકૃત યોજનાનું કાર્ય કરે છે.
- નિસકેર દ્વારા પુસ્તકાલયોને સંબંધિત બાબતો જેવી કે, માહિતી અર્થશાસ્ત્ર, બિબ્લિયોગ્રાફી, થીસોરસનું વિસ્તરણ અને વિકાસ, ઉપયોગકર્તા અધ્યયન વગેરે સંશોધન કાર્યોને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે.
- આ ‘નિસકેર’ સંસ્થા માહિતી વિનિયન માટે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનાં સંસ્થાઓ કે સંગઠનોની સાથે સહયોગ અને સમન્વય જાળવી રાખીને કાર્ય કરે છે.

(4) ‘NISCAIR’ દ્વારા થતાં વિવિધ કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે.

- ‘નિસકેર’ દ્વારા વિષય સંદર્ભિત લોકપ્રિય વિજ્ઞાન પત્રિકાઓ કે પુસ્તકો પર્યાપ્ત બનાવે છે. આ ઉપરાંત માહિતી સેવા પણ પ્રદાન કરે છે. વિશિષ્ટ ડેટાબેઝનો વિકાસ તેમજ તેનું સંરક્ષણ પણ નિસકેર દ્વારા થાય છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રલેખને સંબંધિત ઇલેક્ટ્રોનિક પ્રકાશન પણ કરે છે. તેમજ તે સાહિત્યનું વેચાણ તેમજ માર્કેટિંગ પણ થાય છે.
- ‘નિસકેર’ દ્વારા રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી છે. જેમાં પુસ્તકો, સંદર્ભસ્ત્રોત, માનાંક વગેરે ઉપલબ્ધ રહે છે. ભારત પરંપરાગત જ્ઞાનનો ખજાનો છે. આ જ્ઞાન સારી રીતે લેખીત સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ નથી, તેથી પ્રયોગશાળાથી આ જ્ઞાન દુર છે. ચિકિત્સા વિજ્ઞાન, હોમિયોપેથી તેમજ આયુર્વેદિક સંબંધિત પરંપરાગત જ્ઞાન સંભાળવા માટે યોજના તૈયાર કરી છે. એક સોફ્ટવેર તૈયાર કરી અને ડેટાબેઝ તૈયાર કર્યો છે. આ ડેટાબેઝમાં આયુર્વેદનાં 36,000 સૂચિકરણ પાંચ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે.
- વૈજ્ઞાનિક વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા સમૂહમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સંશોધનને લગતાં સામયિકોનાં સ્વરૂપમાં પ્રત્યાનને ઔપચારીક જોડાણ ઉપલબ્ધ કરાવવું.
- NISCAIR જેવાં જ ઉદ્દેશ્યો અને ધ્યેયો ધરાવતી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તેમજ એજન્સીઓ સાથે સહયોગ અને સંયોજન કેળવવા.
- વિજ્ઞાન પ્રસાર પ્રચાર ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન પ્રલેખો અને માહિતીના વ્યવસ્થાપન માટેની પ્રણાલીઓ અને સેવાઓનાં ક્ષેત્રમાં માનવીય સ્ત્રોત (Human Resource) વિકસાવવા.

- વિજ્ઞાન પ્રસાર, પ્રચાર અને નવીનીકરણને ગ્રંથાલયોનાં સંદર્ભ સાથે માહિતી વ્યવસ્થાપન અને ટેકનોલોજીના કાર્યક્રમોનો ઉપયોગ કરવો.
- જે તે વિષયને સંબંધિત અને સચોટ માહિતીને સમયસર પ્રત્યાયાન કરી આર્થિક, સામાજિક, ઓદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક અને વાણિજ્યનાં વિકાસને આગળ વધારવા પ્રોત્સાહન આપી સહાયક તરીકે કાર્ય કરવું.

16.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords)

- રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિ (National Information System) : જ્યારે માહિતી ઉપભોક્તાનું વર્તુળ મોટું હોય ત્યારે તેની માહિતીની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે રાષ્ટ્ર દ્વારા એક નિયમો પર કાર્ય કરતી સંસ્થા દ્વારા માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે તેને રાષ્ટ્રીય માહિતી પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે.
- નેટવર્ક : પરસ્પર કોમ્યુનિકેશનની સુવિધાઓ તેમજ એકબીજા જૂથો સાથે મળીને માહિતી વ્યવસ્થાપનને જાળવી રાખી માહિતી પ્રદાન કરે તેને નેટવર્ક કહેવાય.

16.8 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Further Reading)

Guha, B. (1983). Documentation and Information : Services, Techniques and System, 2nd Ed. Calcutta : World Press.

